

Хидирова Ч.Х.

**ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН “КУТТУУ БИЛИМ” ДАСТАНЫНДА
ЗАТ АТООЧТУК ТҮРМӨКТӨРДҮН КОЛДОНУЛУШУ**

Хидирова Ч.Х.

**УПОТРЕБЛЕНИЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ КОНСТРУКЦИЙ В ПОЭМЕ
ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА «БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ»**

Ch.Kh. Khidirova

**USING THE NOUN CONSTRUCTIONS IN JUSUP BALASAGYN'S
POEM «BENEFICIAL KNOWLEDGE» / «WISDOM WHICH BRINGS GOOD FORTUNE»**

УДК: 821.512.154

Бул макалада Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанында колдонулган зат атоочтук түрмөктөрдүн колдонулушу өзгөчөлүктөрү, типтери жөнүндө сөз болот.

Негизги сөздөр: «Куттуу билим» дастаны, синтаксис, зат атоочтук түрмөктөр, структура, тип, кызматы, ядролук жана кошумча түгөйлөр.

В этой статье анализируются особенности употребления и типы существительных конструкций в поэме Жусупа Баласагына «Благодатное знание».

Ключевые слова: поэма «Благодатное знание», синтаксис, существительные конструкции, структура, тип, функция, ядерные и вспомогательные компоненты.

In this article investigated peculiarities of using noun constructions in Jusup Balasagyn's poem «Beneficial knowledge» / «Wisdom which brings good fortune».

Key words: poem «Beneficial knowledge», «Wisdom which brings good fortune», syntax, noun constructions, structure, type, function, fundamental and auxiliary component.

Тил илиминде, анын ичинде түркологияда жана кыргыз тил илиминде синтаксистик түрмөктөр маселеси 100 жылдан ашуун мезгилден бери иликтенип келгени менен, синтаксистик түрмөктөрдүн семантикалык-грамматикалык табияты менен түрлөрү, типтери бүгүнкү күнгө чейин толук иликтенип бүтө элек. Синтаксистик түрмөктөрдүн ичинен негизинен этиштин өзгөчө формалары атоочтук, чакчыл, кыймыл атоочтор аркылуу уюшулган түрмөктөр жана изафеттик түрмөктөр өтө көп илимий иликтөөлөрдүн объектиси катары алынып, кызуу талаш-тартыштарды жаратып, Н.П. Дыренкова, Н.К.Дмитриев, А.Н. Кононов, Н.А.Баскаков, Н.З. Гаджиева, А.А. Юлдашев, К.М. Мусаев, К. Мелиев, Е.И. Убрятова, Х.Г. Нигматов, М.И. Черемисина, Г.Абдурахманов, А.Хожиев, К.К. Сартбаев, А.И. Инкижекова-Грекул, Г.Д. Санжеев, А.М. Щербак, М.З. Закиев, Юсупов, Гусейнова, Майзель, К.М. Мусаев, С.Ж. Мусаев, А.А. Аймурзаева, В.Н. Тадыкин, Д.С. Насыров, Д.М. Мухтаров, Ш.Ч. Саг, Т. Гузычиев, Г.И. Мирзоев, И.А. Андреев, Т.П. Эргалиев, Б. Ходжаев, Ч.Х. Хидирова, З. Долуева ж.б.у.с. окумуштуулар тарабынан синтаксистик түрмөктөр жөнүндөгү илимий теориялар жаратылган [1]. Бирок тилде булардан башка да синтаксистик түрмөктөр кездешери илимий адабияттарда белгиленип келсе да, алардын көпчүлүгү бүгүнкү күнгө чейин так аныкталбай, атайын илимий тема катары терендетилип иликтенбей келет. Алардын катарына зат атоочтук түрмөктөр (автор) да кирет.

Буга чейин тил илиминде зат атоочтук түрмөктөр өз алдынча түрмөк катары белгиленбей келген. Бирок айрым бир илимий адабияттарда тутумдаш мүчөлүк милдеттерди аткарган сүйлөм мүчөлөрүнө мисал келтирүүдө зат атоочтук түрмөктөр өзүнчө түрмөк катары аталбай туруп, мисал келтирилген учурлар кездешет. Алсак, 2015-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилинин жазма грамматикасы, азыркы кыргыз адабий тили» аттуу илимий басылмада тутумдаш ээнин 3- түрү катары «Ыкташуу жолу менен уюшулган аныктоочтук катыштагы айрым синтаксистик ажырагыс сөз айкаштары да тутумдаш ээни түзөт. Алардын экинчи компоненти зат атоочтон, ага ыктагып байланышкан биринчи компоненти сын атооч, зат атооч, тактооч, сан атооч, бар, жок деген сөздөрдөн болот. Мисалы: Артындагы тактада географиялык карта илинүү (Ч.А.). Жергебизде алгач сегиз жылдык мектептер ачылган («СК»). Жаштардын арасында патриоттук тарбия күчөтүлдү. («СК»). Сугат жерлер – биздин айыл чарбабыздын экономикасынын негизи («СК»). Дың жер – эгиндин мекени («СК»). Өгөй ана өз апандай болмок беле. Жалгыз таруу ботко болбойт. Беш кол тең эмес. Эки кырчаңгы бир токойдон табышат. Бар киши балтаң болот, жок киши калтаң болот (макалдар). Анын эки көзү элде (К.Б.)» деп берилет [2].

Биздин оюбузча, бул жерде келтирилген мисалдарды зат атоочтук түрмөктөр деп атоого болот. Зат атоочтук түрмөктөр кепте кеңири колдонулуп, тилдин бардык стилдеринде кеңири кездешет. Биз бул макалада Жусуп Баласагындын «Куттуу билим» дастанында [3] колдонулган зат атоочтук түрмөктөрдү иликтөөгө алуу менен алардын семантика-грамматикалык табиятын жана структуралык түрлөрүн, типтерин анализдеп аныктоону максат кылып алдык.

Дастанда эки же андан ашык толук маанилүү сөздөр зат атоочтордун маанилик-грамматикалык жактан өз ара ажырагыс айкашынан туруп, бир суроого жооп берип, бир сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарып келүүчү түрмөктөр да кеңири кездешет. Мындай түрмөктөрдү зат атоочтук түрмөктөр (мындан ары ЗАТ деп кыскартып беребиз -автор) деп атасак болот, анткени алардын акыркы түгөйү зат атоочтор менен аяктайт. Бардык башка синтаксистик түрмөктөр сыяктуу эле мындай түрмөктөрдүн түгөйлөрү да контекстте бири-бири менен семантикалык-грамматикалык, логикалык жактан ажырагыс түрдө байланышып келип, өзүнчө конструкцияны

түзүп турат.

Экинчиден, башка синтаксистик түрмөктөр сыяктуу эле маанилик жана структуралык типтерге бөлүнөт. Сүйлөмдүн тутумунда бир суроого жооп берип, бир синтаксистик кызматты, сүйлөмдүн жайылма мүчөсүнүн милдетин, аткарып келет.

Синтаксистик түрмөктөрдүн дагы бир баса белгилей кетчү өзгөчөлүгү болуп алардын түздөн-түз тигил же бул контекстке көз каранды болуп, дал ошол контексттин тутумунда гана ажырагыс бир бүтүндүккө, түрмөккө, айланган синтаксистик категория экендиги эсептелет. Контекстисиз түрмөктүк табиятка ээ боло албай калат. Мисалы: 3003. *Пайдалуу кул* – баладан артык келет, *Жаман уул* – душмандан жаман делет. 4508. Уулдарга үйрөткүн *жакшы сапат*, *Жакшы иштен* бакыт да, байлык табат. 1859. *Акмак жандар* акылды эңсеп айтат кеп: «Акмак башка акыл качан токтойт?» - деп. 3335. *Жакшы сөзүң, жылуу жүзүң* - ал өзү, Туугандыктын, жакындыктын белгиси.

Бул сүйлөмдөрдө белгиленген *пайдалуу кул*, *жаман уул*, *жакшы сапат*, *жакшы иштен*, *акмак жандар*, *жакшы сөзүң*, *жылуу жүзүң* зат атоочтук түрмөктөр катары келди. Себеби алар сүйлөмдүн тутумунда семантикалык-грамматикалык, логикалык жактан ажырагыс бир бүтүндүккө айланып, бир суроого жооп берип, жайылма мүчөлүк милдетти аткарып келип турат. Мында логикалык аспектиге да өзгөчө басым жасап талдоо туура жыйынтыкка алып келет. Алсак, биринчи сүйлөмдө *пайдалуу кул*, ар кандай эле кул эмес, баладан артык келет, ал эми ар бир эле уул душмандан жаман делбейт, жаман уул душмандан жаман делет, андыктан *кул*, *уулду* өзүнчө, *пайдалуу*, жаман дегенди өзүнчө бөлүп кароо бул контекст үчүн туура болбой калат. Ким баладан артык келет? – *Пайдалуу кул*. Ким душмандан жаман делет? – *Жаман уул*.

Экинчи сүйлөмдө уулдарга ар кандай эле сапат үйрөткүн эмес, дал жакшы сапат ты үйрөтүү керек, анткени ал бардык эле иштен бакыт менен байлык таба бербейт, дал ошол жакшы иштен табат. Демек, бул сүйлөмдө *жакшы сапат* менен *жакшы иштен* деген зат атоочтук түрмөк катары катышты.

Үчүнчү сүйлөмдө «Акмак башка акыл качан токтойт?» деп ар кандай эле жандар эмес, акмак жандар айтат. Ошондуктан бул контекстте *акмак жандар* зат атоочтук түрмөк болуп келип, бир суроого жооп берип жайылма ээлик кызматты аткарып.

Төртүнчү сүйлөмдө да туугандыктын, жакындыктын белгиси болуп ар кандай эле сөзүң менен жүзүң эмес, *жакшы сөзүң* менен *жылуу жүзүң* эсептелери түрмөк аркылуу берилип жатат. Ошондуктан сүйлөмдүн тутумунда семантикалык-грамматикалык жактан бир бүтүндүккө бириккен мындай синтаксистик бирдиктерди зат атоочтук түрмөк катары карайбыз.

«Куттуу билим» дастанында колдонулган зат атоочтук түрмөктөрдү структуралык жактан төмөнкүдөй түрлөргө жана типтерге бөлүп кароого болот.

А. Жөнөкөй ЗАТ. Жөнөкөй ЗАТ деп жалаң

ядролук түгөйлөрдөн же ядролук түгөйлөрдүн бирине же экөөнө тең айкашып келген кошумча компоненттүү ЗАТ кирет.

Жалаң ядролук түгөйлөрдөн турган ЗАТ төмөнкүдөй типтерде колдонулуп, ар түрдүү синтаксистик кызматтарды аткарып келет.

Жайылма ээлик милдетти аткарган ЗАТ.

I. 1. Дастанда жалаң ядролук түгөйлөрдөн турган ЗАТ төмөнкүдөй структуралык типтерде жайылма ээлик милдетте колдонулган.

I. 1.1) 1-ядролук түгөйү сапаттык сын атоочтон, экинчиси зат атоочтон уюшулуп, маанилик жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышып келип, ким? эмне? деген суроого жооп берип, жайылма ээлик милдетте өтө жыш колдонулат:

Сапаттык сын + 3

93. Бул дүйнөгө *бейпил заман* орноду. Бийик алып хакан хакан болгону. 170. 182. Өмүр кыска, туулган соң өлмөк бар, *Жакшы сөздөр* түбөлүктүү өлбөйт ал. 229. Баары өтөт, түбөлүктүү - *жакшы атак*, Жакшы адамдын ишин айтып макташат. 270. Бабалардан калган бизге *жакшы адат*, Ал мурастан эл-журт өсүп, куралат. 473. Билчүбү акылсыздар билим баркын, Билимди тааный билет *эстүү жандар!* 588. Чыдамкай бол, *ак иш* менен аракет, Кулду дагы даражага жеткирет! 866. Пенде көп, бирок азыр адамдар аз, *Адилет адам* азыр көп табылбас. 985. *Жаман сөз* билими жок тилден чыгат, Билимдүү журт нааданды мал деп турат. 987. Көп сүйлөсөң ойлонбой кырсык келет, *Акылдуу сөз* ар дайым пайда берет. 1213. Дүйнөдө ар нерсенин чеги болот, Тирүү жан бул дүйнөгө келген конок. 1306. Жакшыларга ылайык *асыл сапат*, Керектүүсүн калтырбай дароо алат. 1422. *Жаман адам* – байлыкты жыя берет, Кереги эмне? Ойлобойт издеп себеп. 1414. Каарданба, кызуулук бекке уят, *Ачуулук бек* бектигин бузуп тынат. 1639. Боорукер бол дайыма, эстүү адам, *Жакшы сапат* түбөлүк карыбаган! 1705. Жөнөкөй, момундарга – алкыш, урмат! Жөнөкөйдө *жакшы иштер* бүчүр алат! 2108. *Таза суу* – кир кетирет жууса, бул чын, Чыла менен эмнени тазалайсың. 2027. *Шалакы бек* бир дагы жакшы иш кылбайт, *Шалакы бек* – бек болуп көпкө турбайт. 2250. *Кара түн* жарык күнгө жолоп койбойт, Көпкөк суу кызыл отко конок болбойт. 2439. *Жакшы адам* – молчулуктун булагы экен. Күнүмдүк керектүүсүн ичип жеген. 2622. *Көөдөк жандар* – көптөргө жек көрүнөт. Абийир гана чындыкка алып келет. 2769. Аракетчил казначы – ишти бузбайт, Бардыгын эсепке алып, жыйып тактайт. 2770. *Так адамдар* унутпайт эч нерсени, Саны тактар жаңылбайт, так эсеби. 2798. *Мерез адам* түбүндө жаман болот, Акылдууну уятка салып коёт. 2893. *Ийри жыгач* – отун да отко күйөт, Пейли бузук – туткундай боздоп жүрөт. 3035. Угуп ал билимдүүнүн айткан кебин, *Сараң бек* башкара албайт эптеп элин. 3325. *Жакшы тилек* ыраакты жакын кылат, Жакын үчүн *жакшы адам* жанын берет. 3911. *Жакшы сапат* – ак куудай канаттуу да, Куш менен жакшы адамдар бирдей тура! 4504. Уул, кыздуу болуп калсаң сен эгер,

Үйүндө өстүр, жайсыз болот *бөтөн жер*. 4735. Жаман эксең – түшүмү болот начар, *Оор түйүшүк* эртеси сени басар.

I.1.2) I-ядролук түгөйү катыштык сын атоочтон, экинчиси зат атоочтон уюшулуп, маанилик жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышып келип, ким? эмне? деген суроого жооп берип, жайылма ээлик милдетти аткарып келет:

Катыштык сын атооч +

3 +

170. *Орундуу сөз* акыл-эстен от алат, *Орунсуз сөз* ийининден баш алат. 985. Жаман сөз билими жок тилден чыгат, *Билимдүү журт* нааданды мал деп турат. 2196. *Тектүү жандар* белгилүү теги менен, Ишеними – элине түркүк бекем. *Жердеги иш* – ал кадимки чөлдө закым, кармайм десең – карматпайт туруп жакын! 3003. *Пайдалуу кул* балаңдан артык келет, Жаман уул душмандан жаман делет

I.1.3) I-ядролук түгөйү эсептик сан атоочтон, экинчиси зат атоочтон уюшулуп, маанилик жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышып келип, ким? эмне? деген суроого жооп берип, жайылма ээлик милдетти аткарып келет:

Эсептик сан атооч +

3 +

226. Ага ушул *эки сапат* баш ийсе, Ал өкүмдар – бардык жерге, бүт элге. *Эки күч* мына ушул элди бийлейт, Ээ болгон бек экөөнө кемүү билбейт.

I.1. 4) I-ядролук түгөйү атоочтуктан, экинчиси зат атоочтон уюшулуп, маанилик жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышып келип, ким? эмне? деген суроого жооп берип, жайылма ээлик милдетти аткарып келет:

Эсептик сан атооч +

3 +

1997. Шашмалык – бышпаган иш, чийки талап, *Бышпаган аш* адамды оору кылат. 1418. Кутман Элик курбагың сарай, тамды, *Жатар жайың* – кара жер, чымдын алды. 1427. Жүрөсүң шаттык менен өмүр сүрүп, *Барар жериң* – жер асты жатчу кирип. 1428. Жакында сен түшөсүң мезгил – аттан, *Минер атың* – табытың өзүң жаткан.

I.1. 5) I-ядролук түгөйү ат атоочтон, экинчиси зат атоочтон уюшулуп, маанилик жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышып келип, ким? эмне? деген суроого жооп берип, жайылма ээлик милдетти аткарып келет:

Ат атооч +

3 +

97. Өкүмдарга *бардык чөп-чар* бүгүлүп, Атыр жытын чачып турду жүгүнүп. 1203. *Бул дүйнө* – аялдама келип-кетер, Ажыдаарды сорбойт деп айткан бекер. 1393. Кутман Элик! *Бул жашоо* – айдоо талаа, Түшүмүн жыйнап алат сепкен гана. 3443. *Бул энчи* – кыйындыктан качкандыкы, Бар иши – ыйлап-сыктап тапкандыкы. 4733. *Бул дүйнө* – ачык талаа, билгин жана, Эмне эксең, ошол чыгат жайнап ага.

II. ЗАТ жайылма толуктоочтук милдетти аткарып келет.

II. 1. Жалаң ядролук түгөйлөрдөн турган ЗАТ төмөнкүдөй структуралык типтерде жайылма толуктоочтук милдетте колдонулган.

II. 1. I-ядролук түгөйү сын атоочтон, же зат атоочтон, экинчиси барыш, табыш, чыгыш жөндөмө мүчөлөрүнүн бирин кабыл алган зат атоочтон уюшулуп, маанилик жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланышып келип, кыймыл-аракет багытталган тике же кыйыр объектини билдирип, жайылма толуктоочтук милдетти аткарып келет.

II.1. 1) Барыш жөндөмөдө келген ЗАТ кимге? эмнеге? деген суроого жооп берип, жайылма толуктоочтук милдетти аткарат:

Сын атооч же 3. +

3 + Барыш ж.

5395. Адамдар муктаж келет *насаат сөзгө*, Насаат уккан улантып жетет көпкө. 1023. *Тируу жанга* эки нерсе керектир, Бири – тили, бири – дили ак көңүл.

II.1. 2) а) Табыш жөндөмөдө келген ЗАТ кимди? эмнени? деген суроого жооп берип, жайылма толуктоочтук милдетти аткарат.

Сын атооч же 3. +

3 + Табыш ж.

582. Урмат менен конок сөзүн баштады, Акыл сөздү, асыл сөздү таштады. 921. *Чындык сөздү* кулак салып угалык, Чындык сөздүн түп атасы тууралык. 1314. Уга бербесе сөздөрүн жалаң бектин, *Жакшы сөздү* туу тутуп көкөлөткүн. 1539. Узак өмүр берсе акылман адамга, *Кыска өмүрдү* берип койсо нааданга! 5270. Оюн-зоокко шалакы болот жакын, Андайлар жутуп алат *оң сапатын*. 5405. Кары дүйнө чырмаган кумарына, *Далай бекти* өртүнө салган тура!

II.1. 2) б) Көмүскөдө калган табыш жөндөмөдө келген ЗАТ кимди? эмнени? деген суроого жооп берип, жайылма толуктоочтук милдетти аткарат.

Сын атооч же 3. +

3 +

3910. *Жакшы сапат* жактырып үйрөн, уулум, Ак куудай асманга учар канат ал чын!

II.1.3) Чыгыш жөндөмөдө келген ЗАТ кимден? эмнеден? деген суроого жооп берип, жайылма толуктоочтук милдетти аткарат:

Сын атооч же 3. +

3 + Чыгыш ж.

1026. *Туура сөздөн* чексиз пайда табарсың, *Жалган сөздөн* каргыш-сөгүш аларсын.

II.2. I-ядролук түгөйү атоочтуктан, экинчиси барыш, табыш, чыгыш жөндөмөдө келген зат атоочтон турган ЗАТ кимден? эмнеден? деген суроого жооп берип, жайылма толуктоочтук милдетти аткарат:

Атоочтук +

3 +

Жөндөмө мүчө

16. Уккан жанга жетет мунун мааниси, А жазуусун окуй албайт көп киши. 2540. Кабыл алуу бүткөндө өзү баштап, *Кире албаган жандарды* тескеп каттап. 5217. Шашылба, шашкан шайтан иши дептир, *Шашкан иштен* эч качан болбойт үзүр.

II.3. I-ядролук түгөйү ат атоочтон, экинчиси барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө келген зат атоочтон турган ЗАТ жайылма толуктоочтук милдетти аткарат:

Ат атооч +

3 +

Жөндөмө мүчө

1171. Бул жашоого дитим берип табындым, Жалт бурулуп, ала качты, жаңылдым. 3949. Асман бетин чулгады кара бүркүт, Бүт дүйнөгө чачылды пырлары бүт. 1928. Бүт ааламга тараса бектин даңкы. Күндөн күнгө мөмөлөп артса дагы. 4. Бардык жанга ичерине аш берди, Баары тойлойт, өзү билбейт ичкенди. 1848. Акылдын сапаттарын толук айтчы, Бул сөздө негиз кайсы, маани кайсы? 1421. Бул тууралуу бир акын айткан сөзүн, Ал сөздө – ачык айткан ой негизин. 1750. Адилет, туура чечкин бардык ишти, Жан жолдош кыл дайыма кишиликти.

II.4. 1-ядролук түгөйү сан атоочтон, экинчиси барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө келген зат атоочтон ЗАТ турган жайылма толуктоочтук милдетти аткарат:

Ат атооч +	3 +	Жөндөмө мүчө
------------	-----	--------------

5533. Бир ишти тапшырбагын эки жанга, тапшырдыңбы, ал ишиң жылбайт алга.

III. 1. Жалаң ядролук түгөйлөрдөн турган ЗАТ жайылма баяндоочтук милдетти аткарат.

III. 1.1. 1-ядролук түгөйү сапаттык сын атоочтон, экинчиси зат атоочтон туруп, сүйлөмдүн субъектисинин кимдигин, эмнелигин билдирет:

Сапаттык сын атооч +	3 +
----------------------	-----

1700. Бактылууга момундук – чоң табылга, Акылдууга жөнөкөйлүк алтын сырга. 2658. Ичүү да, мас болуу да жаман адат, Ички сырың заматта чыгып калат. 1997. Шашмалык – бышпаган иш, чийки талап, Бышпаган аш адамды оору кылат. 1418. Жатар жайың – кара жер, чымдын алды. 4733. Бул дүйнө – ачык талаа, билгин жана, Эмне эксең, ошол чыгат жайнап ага.

III. 1.2. 1-ядролук түгөйү катыштык сын атоочтон, экинчиси зат атоочтон туруп, сүйлөмдүн субъектисинин кимдигин, эмнелигин билдирет:

Катыштык сын атооч +	3 +
----------------------	-----

1297. Ачуу – душман, алдырба ага деги, Жаман иш – уулуу жылан, чагаар сени.

III. 1.3. 1-ядролук түгөйү илик жөндөмөдөгү атоочтуктан, экинчиси зат атоочтон туруп, сүйлөмдүн субъектисинин кимдигин, эмнелигин билдирет:

Атоочтук +	3 +
------------	-----

1420. Сен неге алтын-күмүш жыйып тердиң, Эки кез бөз кепиниң – алар энчиң! 1997. Шашмалык – бышпаган иш, чийки талап, Бышпаган аш адамды оору кылат.

IV. Иликтөөгө алынган дастанда аныктоочтук позицияда ЗАТ аз кездешет.

IV. 1. 1-ядролук түгөйү сапаттык сын атоочтон, экинчиси илик жөндөмөдөгү зат атоочтон туруп, семантикалык-грамматикалык жактан ажырагыс бир бүтүндүккө, зат атоочтук түрмөккө, биригип келип, кимдин? эмненин? деген суроого жооп берип жайылма аныктоочтук милдетти аткарат:

Сапаттык сын атооч +	3 +	Илик жөндөмө мүчө
----------------------	-----	-------------------

171. Маңыз сөздүн көрө албадым пайдасын,

Көп сүйлөсөң чалынасың сен бачым. 2231. Айтканын ук ойлонуп момун жандын, Момундук – чоң сапаты адамдардын. 3040. Жоомарттык өлкө чындап кубат берет, Жоомарт бектин атагы артык келет. 6119. Жакишы адамдын калтырган насаатын ук, Кабыл туткан ар дайым билбейт кырсык.

IV. 2. 1-ядролук түгөйү катыштык сын атоочтон, экинчиси илик жөндөмөдөгү зат атоочтон туруп, семантикалык-грамматикалык жактан ажырагыс бир бүтүндүккө, зат атоочтук түрмөккө, биригип келип, кимдин? эмненин? деген суроого жооп берип жайылма аныктоочтук милдетти аткарат:

Катыштык сын атооч +	3 +	Илик жөндөмө мүчө
----------------------	-----	-------------------

3462. Куттуу бектин кай жерден атын уксаң, Бакытка бөлөнөсүң, турба аттан.

IV. 3. 1-ядролук түгөйү жак-таандык мүчөлүү зат атоочтон, экинчиси атооч жөндөмөдөгү зат атоочтон туруп, семантикалык-грамматикалык жактан ажырагыс бир бүтүндүккө, зат атоочтук түрмөккө, биригип келип, кандай? деген суроого жооп берип, аныкталгычтын белгисин билдирип, жайылма аныктоочтук милдетти аткарат:

3 +	Жак-таан. мүчө	3 +
-----	----------------	-----

4691. Билими дайра адам айткан акыл, Кутманым, терең ойлоп болгун макул.

V. Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанында бышыктоочтук милдетти аткарып келген ЗАТ да өтө аз кездешет. Алар негизинен төмөнкүдөй эки негизги типте колдонулган.

V.1. 1-ядролук түгөйү эсептик сан атоочтон, экинчиси көмүскөдөгү чыгыш жөндөмөдө келген зат атоочтон турган ЗАТ орундук, мезгилдик маанилерди туюндуруп, кайда? качан? деген суроолорго жооп берип, жайылма бышыктоочтук милдетти аткарат:

Сан атооч +	3 +
-------------	-----

17. Ким китепти окуй билсе күтүнө, Эки дүйнө жарык берер ишине. 1263. Кырсыктан алыс кылып кутка бөлө, Эки дүйнө эш болуп өзүң жөлө. 1432. Эки дүйнө жыргалда жүрөм десең, Беш кемчилик жолотпо болуп бекем. 4506. Билим бери, адилет тарбияла, Эки дүйнө бактылуу болот анда.

V.2. 1-ядролук түгөйү сын атоочтон, экинчиси барыш, жатыш жөндөмөдө келген зат атоочтон турган ЗАТ орундук маанини туюндуруп, кайда? деген суроого жооп берип, жайылма орун бышыктоочтук милдетти аткарат:

Сын атооч +	3 +	Жөндөмө мүчө
-------------	-----	--------------

1426. Шайы менен баркытты кийсе денен, Кара жерде жатасың өлөр менен. 5400. Жалган жолдо адашып жүргөн экем, Даана жолго чыгардың өзүмдү сен.

Б. Иликтөөгө алынган дастанда аз болсо да кошумча компоненттүү (К.к. – автор) ЗАТ да колдонулган. Аларды төмөнкүдөй типтерге бөлүп карасак болот:

1. 1-ядролук түгөйү кошумча компонент менен келген ЗАТ:

К.к. +

1-яд.түгөй

2-яд.түгөй +

341. *Дагы бир жаман сапат* – оройлугун, Бүтүндөй жүргөн жери чатак мунун. 678. *Мага пейли бузуктар* - өлүп тынат, *Мага ынанган* кишилер - баарын табат. 1420. Сен неге алтын-күмүш жыйып тердиң, *Эки кез бөз кепиниң* – алар энчиң! 2438. *Түбү жакшы адамдар* эстүү делет, Эстүү адам элине камкор келет.

2. 2-ядролук түгөйү кошумча компонент менен келген ЗАТ:

1-яд.түгөй

К.к. +

2-яд.түгөй +

738. Чачылат жыйган-терген мүлкү күлдөй, *Мурунку таз таз кейпине* түшөт мүлдө. 2206. Уятсыздар – *чучуксуз көңдөй жилик*, Ичине көрө албастык алат кирип!

В. Дастанда кездешкен ЗАТ дагы бир түрү катары татаалдашкан зат атоочтук түрмөктөрдү белгилөөгө болот. Татаалдашкан ЗАТ деп биринчи түгөйү синтаксистик түрмөктөрдөн же бир өңчөй мүчөлөрдөн туруп, семантика-грамматикалык жактан зат атоочтон турган экинчи ядролук түгөйү менен ажырагыс түрдө байланышып келип, бир суроого жооп берип, бир синтаксистик кызматты аткарган түрмөктөрдү айтабыз. Аларды ич ара төмөнкүдөй түрлөргө бөлүп кароого болот:

1. 1-ядролук түгөйү бар, жок функционалдык этиш сөздөрү менен аяктаган этиштик түрмөктөрдөн (ЭТ – автор), экинчиси зат атоочтон туруп, бир суроого жооп берип, бир милдетти аткарган ЗАТ. Мындай татаалдашкан ЗАТ сүйлөмдүн жайылма мүчөлөрүнүн бардык түрлөрүнүн кызматында келет. Бирок өтө аз кездешет. Бул түрдү төмөнкү схемалаштырууга болот:

ЭТ+

3.

3644. *Билими жок кишилер* – жансыз өлүк, Курсак тойсо ошону жыргал көрүп. 3406. *Адама пайдасы бар жанга* дос бол, Эмгек кылса элине мыкты ошол. 1130. Унутупмун элден соопту алганды, Неге сөктүм *жазыгы жок жандарды*. 1140. Өлүм деген – *уч-кыйры жок көк деңиз*, Түбү терең чыгарбас түшкөн жанды.

2. 1-ядролук түгөйү атоочтук түрмөктөн (АТ – автор), экинчиси зат атоочтон турган татаалдашкан ЗАТ:

АТ+

3.

2032. Зомбулук – *өрттөп кетчү кызыл жалын*, Заң болсо – жер көгөртчү суусу анын. 49. Акдилмиш Өткүрмүшкө *караламан элге кылчу мамилени* айтат

3. 1-ядролук түгөйү кыймыл атоочтук түрмөктөн (КАТ), экинчиси зат атоочтон турган татаалдашкан ЗАТ:

КАТ+

3.

43. Акдилмиш Өткүрмүшкө *бүгүн кызмат өтөө менен эртеңкиге ээ болуу жолун* айтат. 47. Акдилмиш Өткүрмүшкө *бектерге кызмат кылуунун жол-жобосун* айтат. 65. Акдилмиш Өткүрмүшкө *конокко*

баруунун жол-жобосун айтат. Акдилмиш Өткүрмүшкө *конокко чакыруунун жол-жобосун* айтат. 72. Акдилмиш Эликке *эл башкаруунун жол-жобосун* айтат.

4. 1-ядролук бир өңчөй мүчөлүү сөздөн, экинчиси зат атоочтон туруп татаалдашкан ЗАТ түрдүү синтаксистик кызматтарда учурайт:

Бир өңчөй 1-яд. түгөй+

3.

213. Колу жетип ала албастар берметти, *Бермет, таштын айырмасын* билмекпи. 2233. *Такыба, токтоо жандар* атак табат, Тоң моюн, кежир адам четте калат! 3166. Ишти билет – билимдүү, илимдүүлөр, *Билимдүү, эстүү адам* жөндү билер. 3841. Алдангандар азгырык кумарына, *Акылсыз, алсыз жандар* болот тура. 5509. Тыңша сөзүн *ак пейил, чынчыл жандын*, Көңүлү түз, тили ачык болгон анын.

Жыйынтыктап айтканда, сүйлөмдүн тутумунда эки же андан ашык толук маанилүү сөздөрдүн семантикалык-грамматикалык жактан өз ара ажырагыс түрдөгү айканынан туруп, акыркы түгөйү зат атоочтордон уюшулган синтаксистик түрмөктөрдү зат атоочтук түрмөктөр дейбиз. Алардын түрмөктүн дайыма контекстке көз каранды болуп, ошол контекстте бир суроого жооп берип, сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн, жайылма мүчөнүн, милдетин аткарып келет.

Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанында зат атоочтук түрмөктөр кеңири колдонулат. Аларды бул макалада белгиленгендей ич ара түрлөргө жана типтерге бөлүп кароо зат атоочтук түрмөктөрдүн семантикалык-грамматикалык табиятын түшүнүүнү жеңилдетет деп ойлойбуз.

Адабияттар:

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык.-М.:Изд.АН СССР, 1952.
2. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. - М.-Л.: Изд. АН СССР, 1948. - 276 с.
3. Дыренкова Н.П. Грамматика кумыкского языка. – М.-Л.: Изд.АН СССР, 1940.
4. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. - М.: Наука, 1973.
5. Иванов С.Н. Синтаксические функции формы на –ган в современном узбекском литературном языке: Автореф. дис. ... канд.филол.наук. – Л., 1957.
6. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка.-М.-Л: АН СССР, 1956.
7. Майзель С.С. Изафет в турецком языке. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1957.
8. Мусаев К.М. О глагольно-именных конструкциях в современном казак. языке: Дис.... к. филол.н. -М., 1956.
9. Мусаев С.Ж. Парадигматические типы причастных конструкций в кыргызском языке.-Фрунзе: Илим, 1987.
10. Хидирова Ч.Х. Кыргыз тилиндеги атоочтуктар.-Б., 2006.
11. Юсупов М. Типы изафетных конструкций в прозаических произведениях Алишера Навои. АКД.–Т., 1984.
12. Гусейнова М.Б. Изафетные словосочетания в кумыкском языке. АКД. - Махачкала, 2006.
13. Кыргыз тилинин жазма грамматикасы, азыркы кыргыз адабий тили. - Бишкек: «Аврария пресс», 2015.
14. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. - Бишкек, 1993.

Рецензент: д.филол.н., профессор Садыков Т.